

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

52P-B-

Coll. No. 716

Title Kārya-pañkāśa-
tīkā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 716 Subject : Rhetoric.

Title : Kāvya-prakāśa - tīkā

Author : Sarasvatī Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.5" by 4" Extent : 6 to 39 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins & Ends abruptly.

दो अतिव्याप्तिः अतनुं अतोषाविति तथापि माधुर्यादिगुणरहिते अतिव्याप्तिः न च
एवमपि अलेकाररहिते गमानुपेयादो अतिव्याप्तिः तदर्थं अनलेकतीति न च ईषदर्थे अनुदराक
तिदत्तसंज्ञायाः अलेकारमुक्तौ न च अर्थः दोषादि निरूपणार्थतरेण काव्यस्य निरूपणं न संभवतीत्यत आह
त्रिगुणो वादयो दोषा गुणारससमवायिनो धर्माः अलेकारारससंयोगादुत्तरेण अत एवाव्याप्तिः
पीत्येतद्व्याकरोति कापीति अलेकारसत्तमात्रस्य विवक्षितत्वात् उभयत्रापि नाव्याप्तिरित्यर्थः
अथ मनुष्यपादाने सत्यपि गुणालेकारादुल्लेखे दोषलेखेपि परित्याज्यं काव्यमिति दर्शयितुं
राहित्येण यत्नमस्तीति दर्शयति यथेति काव्येऽप्यकारेण रोधसिद्धतसंकेतापरपुरुषरतिमपह्न
यथाप्रत्ययः प्रथमसंभोगेन कोमारं हतवान् स एव प्रेषानूता एव चैत्रमासरात्रयः विकसितमालती
गंधकाः शोभन्त्या द्वीपकाः त एव भूलीकदेव वायव्यकाः अन्य कदेवा नां वसंते असंभवत् अहमपि सेवामि

अर्थस्मीतिनिपातः एवमत्ररक्तदीपनादीनां सद्भावेऽपि तत्र अनुभूतेन मन्दातीतेरेव सितरुणां अधोभागे रति
 रक्तलोकारो विषये मनः उत्कण्ठं भवति। अत्रवरादिसामान्या सव्यो उत्कण्ठालक्षणकार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो
 वारः। सामान्या सव्यो कार्यानुत्पत्तिरिति तस्यालक्षणं। सवास्फुटः कार्यानुत्पत्तिकोटेरकथनात्। रेखादीरेको
 ताभावेऽपि उक्तकार्यानुत्पत्तिरिति विभावनालंकारः। कारणभावे कार्यानुत्पत्तिरिति तल्लक्षणं। अयमप्यस्फुटः
 किंसाध्यभावकोटेरवर्णनात् इत्यभिप्रेत्याह॥ अत्रेति। ननुरसस्य प्रतीयमानत्वात्। रसवदलंकारः
 न्याय्यत्वाद्वाक्याह। सस्य हीति। प्रधानभूतोरसादिरनलंकारः। अत्र प्रधानभूतोऽलंकार इति अत्र
 न्यायलक्षणात्। तद्विज्ञेयाणां सर्वेषां लक्षणां वाच्यं तद्विहाय ध्वनेरेवलक्षणाप्रतिपादनम
 ॥॥॥ तदेदानीति। तस्य काव्यस्य विशेषणम्। क्रमेणेति। इदमुत्तममित्यादिना अतादृशीत्या
 दिना च। कथयतीत्यर्थः। वाच्या व अर्थात्। अतिशयः च मूलकारः। अतिशयि तन्निपातः

एवमत्ररक्तदीपनादीनां सद्भावेऽपि तत्र अनुभूतेन मन्दातीतेरेव सितरुणां अधोभागे रति
 रक्तलोकारो विषये मनः उत्कण्ठं भवति। अत्रवरादिसामान्या सव्यो उत्कण्ठालक्षणकार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो
 वारः। सामान्या सव्यो कार्यानुत्पत्तिरिति तस्यालक्षणं। सवास्फुटः कार्यानुत्पत्तिकोटेरकथनात्। रेखादीरेको
 ताभावेऽपि उक्तकार्यानुत्पत्तिरिति विभावनालंकारः। कारणभावे कार्यानुत्पत्तिरिति तल्लक्षणं। अयमप्यस्फुटः
 किंसाध्यभावकोटेरवर्णनात् इत्यभिप्रेत्याह॥ अत्रेति। ननुरसस्य प्रतीयमानत्वात्। रसवदलंकारः
 न्याय्यत्वाद्वाक्याह। सस्य हीति। प्रधानभूतोरसादिरनलंकारः। अत्र प्रधानभूतोऽलंकार इति अत्र
 न्यायलक्षणात्। तद्विज्ञेयाणां सर्वेषां लक्षणां वाच्यं तद्विहाय ध्वनेरेवलक्षणाप्रतिपादनम
 ॥॥॥ तदेदानीति। तस्य काव्यस्य विशेषणम्। क्रमेणेति। इदमुत्तममित्यादिना अतादृशीत्या
 दिना च। कथयतीत्यर्थः। वाच्या व अर्थात्। अतिशयः च मूलकारः। अतिशयि तन्निपातः

व्यावादि निःसृतः मत्सकाशात् त्वंवापी स्नातुं गतासितस्त्र्यधमस्योतिकं पुनर्नगतासि॥
 अत्र स्यात्प्रागमः। दुस्वप्राप्तिस्त्वयानज्ञायते। वापी स्नातुं गतासीति कुतो वगम्यत इत्या कांक्षायामा
 गोषयथा तथा व्युत्तं चंदनं यस्यात्। अधरश्च नितरां मृष्टो पगतो रागो यस्य। नेत्रे च दूरं अत्यर्थं आविद्यमानौ
 इयंतान्नुः संजातरोमांचा। अत्राधमपदसहायानां व्युत्पादीनां व्यंजकत्वमभिप्रेत्याह। अत्रेति। तत्रैव
 गाढालिङ्गनेन चतुर्ननुक्षालितं॥ चंबनेन नितरां मृष्टो। तच्चीघत्तुं चनेन अत्यर्थमनेनेन तत्वीपदत्त
 तत्त्वं ननु पुलकितत्वमात्रं हृतीमस्य पुष्कलानित्यधमत्वं। अत्र स्नातुं गतासीति विधेः काका निषेधप्रतीतिः
 निषेधात्॥ काका तत्रैव गतासीति विधिप्रतीतेर्वा व्याहृत्स्यस्य चमत्कारः। उत मे काव्यं सोदाहरणं ल
 काव्यं लक्षणमाह। अत्राहरीति। अत्राहरीत्यस्यार्थमाह। वाच्यादिति। व्यंग्ये वाच्यार्थो वा अत्राहरी
 तिकाव्यं मध्यमं तदवगुणीभूत व्यंग्यं इति कश्चित्मि त्यनुच्यते॥ तस्योदाहरणमाह॥ तथेति॥ का

काव्यं गम्यते न तत्र स एव कोतिशायितः का मुक् इति द्योयता तं न वचं जुलमं जुर्थासंयुक्तं करं मुक् मुक् पस्यते॥
 तद्वत्संमुखकोतिर्लेलिना भवति। अत्र न वतीति वर्तमानव्यपदेशेन दर्शनवैवर्ण्ययोरविरामो मुच्यते स्वयं स
 त्रिगुणोत्तमं वचं जुलमं जरीत्यादि पदेनेत्यर्थः। तदपेक्षया व्यंग्यापेक्षया। का मुक् दर्शनेन कामिन्याः मुखविकास
 काव्यं विदुः। तत्रैव वाचस्पतिरोधस्यैव चमत्कारकारित्वात्। अधमकाव्यं लक्षयति। शब्दचित्रमिति॥
 शब्दमाह। चित्रमिति। गुणमाधुर्यादियस्ते पुनरसधर्मा अपि उपचारात्॥ शब्दगुणा अर्थगुणा इत्यर्थः
 अत्राहरीति गुणवत्या पुनः तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मतेति। शब्दालंकाराः अनुप्रासादयः अर्थालंकाराः उपमा
 र्थः। अत्राव्यमित्यस्यार्थमाह। अव्यंग्यमितीति। अर्थव्यंग्यरूपः अवयवमधममेताव
 त्। अत्राहरीति। तत्र शब्दचित्रमुदाहृति। स्वच्छेति। मेदाकिनीवः मेदतो जडता अत्राहरीति प्रत्ययनयतु

गंगा स्वर्गद्वारं तस्मिन् यः उच्यते अस्मात् निर्मलाः कछकुहरेषु जलप्रपाततीरनिम्नतलेषु छातेतराः अतिस्थूलाः
 कङ्कालाः तामिहर्षं नृशयन्तो होयेषां ते महर्षिभिर्हर्षेण विहितस्नानमाहिकं च यस्यां स्ना
 उद्यतः उदाराः बहलः दुर्गः मङ्ककाया सुताश्च तादृश्यं श्रुताभिः दीर्घेषु अदरिद्रेषु समृद्धेषु हरे
 कोरेषु ते च तेन होर्मया स तेर्मिदुराः अधिको मदीयस्यासा अत्र वृत्त्यनुप्रासेन वैचित्र्यं यद्यपि मंदा
 तस्यः मन्त्राख्याभावः व्यंग्योक्तिस्तथापि अनुप्रासेन केवलात्पर्याप्तिरोधीयते अत्र श्रौतोलक्षणो गुणो
 नित्यसंश्लेषकत्वात् स्य गुणव्यभिचारात् तद्वृत्तिरिक्तस्यैव व्यंग्यस्य प्रतीयमानत्वं विवक्षितं अन्यथा काव्य
 रसोक्त्या विप्रशुभाहरति विनिर्गतमिति यदुच्यते अपि आत्ममदिरात् विनिर्गतं यं उपलब्धं अमरावती स
 गदतपातिताः अर्गलायस्यां एवं विधासती भयेन मीलिताक्षी भवति कीदृशी आश्रीतानां बद्धमानं
 नमानं प्रतीतिवामानं दं अत्र उक्तेष्वारूपार्थलंकारे केवलात्पर्याप्तोपि वीरादयो व्यंग्यास्तीरोधीयन्ते

८

जकाचार्य श्रीसरस्वती तीर्थ विरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥
 काव्योऽत्रोच्यते प्रमित्युक्तं तत्र कतिविधः शब्दः कतिविधो वाच्य इत्याकांक्षायां तद्विभागप्रतिपादनपरत्वेन उत्तर
 दत्तसंकेतः क्रमेणैति उद्देशः क्रमेण स्वरूपविशेषस्वरूपविभागमित्यर्थः नन्वर्थशास्त्रादौ व्यञ्जकशब्दव्यवहा
 रविग्रहो विप्रशुभाः काव्योक्तगतात्रशब्दार्थमाह अत्रेतीति व्यंग्यस्यैव रसस्य प्रतिपादके काव्यव्यञ्जकः शब्दो
 वृत्तिविशेषोऽस्ति इति भावः वेद व्याकरणौ स्फोटप्रतिशब्दस्य व्यञ्जकत्वात् प्रयणात्काव्यग्रहणमुपलक्षणात्
 तरेवावकादीनां लक्षणे वाच्यं तत्परित्यज्य वाच्यादय इत्यादिना अर्थविभागः कथं क्रियत इत्यादीन् शब्द
 गतव्यवहारचरितार्थविभागं जिज्ञासमानस्यावश्यवक्तव्यत्वेन तदनंतरं वाचकादीनां लक्षणं साक्षात्संकेतित
 गतव्यवहारं प्रेष्यतीह एषामीति तदर्थः तेषां वाचकादीनां अर्थः क्रमेण वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः इत्यर्थः कैश्चिदादिभिर
 शब्दैर्वाच्ये जीकीयत इत्याह तात्पर्यार्थोपि निश्चित्युचित्यनेषु एतदेव स्पष्टयति आकांक्षेत्यादिना आकां

तासा आकांक्षितानां योग्यानामेकबुध्युपास्तुत्संनिधिः। योग्यताबाधकप्रमाणविरुद्धास्तद्वशात्
 वेत्यादि वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये। संकेतग्रहणमन्निप्रतीयमानात्पदार्थादाकांक्षित
 प्रतीयमानो विशेषवपुरुल्लिङ्गनस्वरूपः। पदार्थव्यतिरिक्तः वाक्यार्थोपि स्फुरति। अपिशब्दात्पदार्थो
 यन्निमित्तेन प्रतीयमानादिति प्रमाणमुक्तं। गामानयशुक्लादौ देहेनेत्यादौ पदानि स्वार्थमभिधाय
 तिहृदयतिष्ठे अभिहितवयवादिनः। चक्रेवनेनायमेव पक्षः प्रमाणिक इति सूचितं। अभिहितम्
 यनेन सूचितं पक्षान्तरमाह॥ वाच्य इति। पदानि। अनितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयतीति यो वदति स अ
 न्नस्य मन्त्रं बुध्यते। अतएव वाक्यार्थो वाच्यः। एकवचनेनास्या प्रमाणिकत्वं सूचयति। व्यञ्जकस्य
 पादानां किमर्थं इत्याशं शब्दो वाक्याह। सर्वेषामिति। वाच्यलक्ष्यं यानां व्यञ्जकत्वमिष्य
 अपिशब्दात्वाच्यत्वादिरिकमपि वाच्यलक्ष्यो रर्थयोर्व्यञ्जकत्वेन तत्प्रतिपादकयोर्वचकत्वात्।

६

तावद्योऽत्रत्योऽपि परंपर्याकव्योपयोगादुपादाने युक्तमिति भावः। वाचादीनां व्यञ्जकत्वं क्रमेणोदाहरति। तत्रेति का
 हिदन्तसंकेतान्ननिगमिषुः। आलोक्त्याश्च प्रतिकथयति। एतत्तः। अनेन सुखालुतानां र्थद्विधेः। द्विरोक्तरां
 त्रिगोपकराणां तदुलादि। अत्रावश्यककर्तव्यत्वं सूचयते। अज्ञा। अधनेन शीघ्रत्वं सूचयते। इः खलु। नथिति। नारु
 वृत्त्यादि अंकयितं। त्वमस्त्यया अनेन मया आलोको नोत्पादित इति सूचयते॥ तात्तस्मात्॥ जरा। अनेन प्रेरणार्थः सू
 चयते॥ किं कुर्यात्। के कर्णीयं। एमेच्च। एवमेवाणानां वासरो वासरः। गइतिष्ठति। अनेन सापेकाले मम प्रतिव्रताया
 ममनेनोदिते इत्यात्मनः शुद्धत्वं व्योचयते। त्वस्याप्रेरयेति वा। अत्र किं व्यंग्यं इत्याकांक्षायां आह। अत्रेति। प्रमाणांतरा
 न्तव्यभिचारिणीरूपवक्तुवैशिष्ट्यात्वाद्यर्थो व्यञ्जक इत्यभिप्रायः। विन्यायिकास्वप्रियोपभृता इती प्रत्याह। स
 हि। अविमज्जक ए। मम कृते सुहयं। सुभगं। साहेती॥ साधयंती॥ प्रार्थयमानेत्यर्थः। एजदेहावावे। इति सूत्रेण एव

शाने अहदिश पदोसाहंतीत्यपि पाठांतरं। खणो। खणो। क्षणो। क्षणो। ह। मिपा। हना। असि। स। द्रावने। सह। करणि। ज्ञ। सरि।
 सि। यो। स। द्रावस्त्रे। करणि। य। स। दृशं। दावा। तावत्। विर। अं। विरचितं। तुम। ए। तया। अ। ल। हं। किं। व्यं। पं। व। कि। मि। या। कं।
 द्यायां। द्वि। भाग। माह। अत्रेति। वाक्यस्य। वि। प। री। त। लक्षणाया। शक्तुं। लक्ष्योर्थः। सवहती। रूपको। द्वयविशेषाद्यंज
 करणार्थः। काचि। कासुकं। प्रति। संकेतस्थलमेतदित्यभिप्रायेणाह। उवा। पश्चात्। लिखं। लिखं। निश्चलनिष्प
 लाया। वलाका। विसिनी। पत्रमिविसीती। पत्रेरेह। इराजते। केवा। निम्मलमरग। अभा। अणपरिधिआति
 नलमरकतभाजनप्रतिस्थिताशंखसुद्धि। शंखसुक्तिरिव। चलनंशरीराव्यापारः। स्पंदोऽव्यव्यापारः। इतिनपे
 नुरुक्तं। मरकतेत्यादिना। नकेवलं। वर्णसाम्यं। किं। अवेतनव्यानिंक्रियत्वं। अत्रां। स्यव्यंजकत्वं
 शयति। अत्रेति। निष्पंदत्वेनवाच्येनविश्वासयुक्तत्वं। व्यंतेनजनइहितत्वं। व्यज्यते। फलितमाह। अतइति। प्रकारं २०

संकेतोनामशब्दार्थयोः संबंधावधारणं शब्दस्य संकेतितार्थमिदं यकत्वं सकलसंकेतितार्थज्ञानमंतरेणानसंभवतीति संके
 तितमर्थविभजते। संकेतितइत्यादिना संकेतविषयः कृतः संकेतितः आदिशब्देण कृपाघटकाशब्दागच्छते। ननु
 किरेव संकेतितार्थो युक्ताः। अर्थक्रियाकारित्वेन पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वात्। इत्याशंकाह। यथापीति। न
 नुसर्वसुधाभिः सुसंकेतः कतिपयासुवा। तत्राद्यं निरावष्टे। आनंत्यादिति द्वितीयं निराकरोति। व्यभिचारदिति। व्यभिचारः
 संवेतार्थव्यतिरिक्तेपिगविगोवावहारः। इतिशब्दः तदुपधावेत्वेत्युत्तरत्र संवध्यते। व्यक्तेः संकेतितार्थत्वपत्रे दोषोत्तरमा
 ह। गोः युक्तइतिपदियक्तिमात्रं संकेतितोर्थः तदाज्ञातिर्गुणादिविभक्तत्वेन नव्यवक्ष्येत किं नुव्यक्तिर्गक्तिरित्येव
 क्षीयेतेत्यर्थः। वकारः उक्तदोषसमुच्चयार्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति। तदुपाधविति। तस्याव्यक्तेः उपाधो विशेषणो जात्यादौ
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः। जात्यादीनां भेदं वक्तुं उपाधिविभजते उपाधिव्यति। वस्तुधर्मवस्तुनो नैसर्गिको धर्मः वक्ता

तरेण विश्वस्तत्त्वस्य अंगस्य व्यञ्जकत्वमाह। अथवेति। पदित्वमत्रागतोभूत हि विलाकाया विश्वस्तत्त्वं नोपपद्यत इति भावः।
अथ सूत्र्यकथनानंतरं प्रागुद्दिष्टवाचकादीनां अयं लक्षणवत्सररति। उन्नरश्लोकमवतारयति। वाचकादीनां मि
ति। योर्थमभिधत्तुं केलाच्चाणिकादावतिव्याप्तिः। तदर्थं संकेतितमिति। एवमपि अत्रिंशतिभिश्चानवादे गंगायां घोषर
त्वादिमुख्यार्थव्यवहितं तज्जडावपि संकेतसद्भावांगीकारादतिव्याप्तिरित्यत आह साक्षादिति। तावत्सु च माने ए
हदृशे साक्षे विष्टायामतिव्याप्तिः। तत्परिहाराय शब्दप्रस्तावाश्चः शब्द इति द्वयं। यस्मिन् न दोलने संकेताभावः। तत्र सं
केतितमर्थयोमिधत्तुं केलाच्चाणिकादावतिव्याप्तिः। तदर्थं संकेतितमिति द्वितीयं। अमिधत्तुं संपादयतीर्थः नत्वमिधया बोधय
तीति। अमिधया प्रतिपादको वाचकः। वाचकव्यापारो मिधेयन्योन्याश्रयप्रसंगात्। संकेतं प्रतिविप्रतिपत्तिं निरानुर्वर्ततो
कं व्याकरोति। इहेत्यादिना। इहलोकव्यवहारे अगृहीतसंकेतस्याप्यर्थमात्रप्रतीतिरस्तीति तन्निवृत्तये विशेषयः। तां

वह ॥ अथ आरूपितो धर्मः। वस्तु धर्ममपि विभजते। वस्तु धर्म इति। सिद्धमपि विभजति। सिद्धोपाति। आद्यः पदार्थस्य प्राण
इव प्राणपदः। जातिं विना वस्तुनः स्वरूपमेव न सिद्धेदित्यर्थः। जातेः प्राणप्रदत्वे संमतिमाह। उक्तं हीति। स्वरूपेण
पञ्चमात्रेण गौर्गौरिति व्यवहर्तुं न शक्यते। अतिप्रसंगात्। नाप्यगोरिति व्यवहर्तुं न शक्यते। अतिप्रसंगात्। नाप्यगो
रिति व्यवहर्तुं। अगो व्यावृत्तत्वात्। अतः गोत्वजातियोगादेव पदार्थस्वरूपलाभ इत्यर्थः। अगोरित्यत्र टचून भवति। नन
स्तत्त्वरूपादिति निषेधात् द्वितीयो विशेषाधानहेतुः शुक्लादर्शणस्य विशेषाधानहेतुत्वं कथयति। शुक्लादिना हीति। अ
तननुत्पन्नस्य दुष्यस्य पञ्चाङ्गणेन विशेषदर्शितं। अतो जातिगुणयोर्महान्न मेदः। अथ स्पलक्षणा माह। सध्य इत्यदि
ना। पूर्वापरीक्षताः अधिप्रयणादयो वयवाः यस्याः पचनादिक्रियायास्तद्वृत्तिः। वस्तु यद्वेत्तादिव। उक्तं वतुर्थमुपाधि विंश
त्यति उक्ता हीति। स्वरूपस्योदस्तत्त्वं पञ्चमं त्वर्णवु ध्यानितरां प्राप्तां पूर्वपूर्ववु ध्यानु ईषडाहं। अंतर्बु ध्यास्युत्तरावभासा

यो माह। स इति नामिधासमयाभावादित्यादौ अमिधायवहारदर्शनात्। मुख्यार्थनिरूपणप्रस्तावेतोलक्षयति। तत्र मुख्य
 इति श्लोके सदस्यस्य असेत्यस्य वार्थमाह। स इति। असेतीति वा तत्र साक्षात्संकेतिते अर्थे शब्दस्य व्यापारो भिद्येत
 भावालक्षणा मुख्य इति कस्य माणारोपित न लक्षणापेक्षयोक्तं। अन्यथा साक्षात्संकेतिते अर्थे शब्दस्य व्यापारो भिद्येत
 भावालक्षणा मुख्यग्रहणमनर्थकं स्यात्। ~~लक्षणाया~~ लक्षणाया लक्षणाया माह। मुख्यार्थेति। मुख्यार्थवाधनयोगाभ्यां अन्यार्थलिङ्ग
 इति पाद्यत इति यत्सालक्षणे तेन वक्ष्यमाणं न चेवं सति यच्छेद न लक्ष्यत्वपरामर्शः स्यात् न ह्येकालक्षणा।
 यालक्ष्यत्वं लक्षधर्मः। लक्षणाखलक्षधर्म इति चेत्। नायच्छेद न लक्ष्यत इत्यत्राख्यातगुणाभूतप्रतिपादनमात्र
 नवपरामर्शते। प्रतिपादनं तु प्रतिपादकधर्म एव। अतो नोक्तदोषः। अथवा यत्तु यतो व्यापारादप्यर्थे लिङ्गते सालक्ष
 णाप्रयोजनलक्षणावेति विभागः। न तु लक्षणांतर्भूतं। तथा च एकैकस्यांतर्भावे अत्रातिः उभयंतर्भावे त्वसंभवः।
 सति प्रतिनिर्दिश्यमानं लिङ्गोपादानं रूढितोर्थप्रयोजनादिति लक्षणाविभागपरं रूढितरणं पुनरुक्तं तदर्थं लिङ्गते

१३

वही लक्षणाया क्यमुदाहरणानिष्ठत्वेन व्याकरोति। कर्माणीत्यादिकुशात्ताति आदत्त इति कुशल इति मुख्यार्थे निष्पन्न
 संभवतीत्याह दर्शयति। प्रयोजनलक्षणाया मपि मुख्यार्थवाधं दर्शयति। गंगायां घोष इति। तद्योग इति व्याकरोति
 न च कत्वादाविति। रूढिलक्षणायां विवेकत्वादिसंबंधाः। प्रयोजनलक्षणायां सामीप्यादिः। रूढितत्त्वस्यार्थः प्र
 योजनमाह। तथेति। येषां पावनत्वादीनां। तथा च इति शब्देन न प्रतीतिः। तथेति अतिशयेन प्रतिपादनरूपात्र। आ
 रोपिता किं सतवा च छेद इति। यद्यपि गंगायां घोष इत्यत्र गंगाशब्देन प्रत्यापितं स्त्रोतस्तीरे लक्षयतीत्यर्थं व्यापारो लक्षणा
 न शब्दव्यापारस्य अपि वाच्यधर्मावावकेश्चेन्न आरोप्यते। अतः शब्दो लक्षणायां कइत्यर्थः आरोपे हेतुमाह। सांतरार्थेति
 छेद इति। अतरे व्यवधानेन न सह वर्तते व्यवहितस्तीरादि। स हि मुख्येन व्यवधीयते। अतस्तीरादिविषयो व्यापारः मुख्य
 र्थ एव न तु निवृत्तव्यापारगंगादिशब्दगतः। अतः स शब्देन संभवतीति अत्र आरोप्यत इत्यर्थः। विभागाभावाद् रूढिलक्षणां सुपेत्य प्रयोजन
 लक्षणा।

पवारलक्षणं ताठस्य महानस्तीत्यर्थः। ताठस्याभावे नैव प्रयोजनसिद्धिः। ससाध्यपुत्रद्वयं दर्शयति। तथादीनामिति। प्रतिपादने
 कृते तत्र प्रतिपत्तिरसौ ज्ञानं भवतीति शेषः। तस्याधसत्यां अनंतरं पावनत्वादि प्रयोजनसिद्धिः। अतिरेकं दर्शयति। गगेति
 नादात्म्यप्रतीत्यभावेनारस्यगंगासंबंधमात्रप्रतीतौ। मुख्यशब्दासूलक्षणाया विशेषाभावात् प्रयोजनसिद्धिरित्येवंमुप
 वारेणामिश्रत्वमिति अनयोरित्यादि ग्रंथं व्याकुर्वन्ति तदसंगतं। भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैकारोपणरूपोपचारमिश्रित
 स्फुटो रयमिति। तसाध्यवसानभेदे विद्यमानत्वेन तस्यापि शुद्धत्वप्रसंगात्। ननु तत्र गुणयोग एवोपचारः। अत्र पूर्वो
 क्त एवोपचारस्तदमिश्रत्वं शुद्धत्वमिति चेत्। न शुद्धत्वेऽनुगतनिमित्ताभावप्रसंगात्। न चैकारोपणमुपवारस्तदमि
 श्रत्वं शुद्धत्वमिति चेत्। न अपूर्णतया अपुरेवेदं इति वक्ष्यमाणयोः शुद्धसारोपसाध्यवसानभेदयोरारोपिततादात्म्य
 योः शुद्धत्वाभावप्रसंगः। तस्मादेवं व्याख्यातं कर्तव्यं। उपचारो नाम गुणयोगस्तदमिश्रितत्वं। अतएव वक्ष्यमाणो गौर्वी

हीको गौरयमिति वसारोपसाध्यवसानभेदो वापि गौर्लक्षणादिना गुणेन मिश्रत्वात्। अनयोर्लक्षणा लक्षणोपादानल
 क्षणयोर्लक्षणोपादानमतिरेकेण भेदकोतरमस्तीति केषां चिन्मतं ह्ययति। अनयोरित्यादिना गंगायां घोषदत्तलक्षकं
 रस्य ताठस्य नाम लक्षकस्य स्रोतसः गंगाशब्दबोधकोटिनिवेशाभावः। कुंताः प्रवीशंतीत्यत्र लक्ष्यं तटस्थे लक्ष्यानां कृति
 ना ताठस्य नाम कुंतिशब्दबोधकोटिनिवेशाभावः। एतन्नाटस्थं अनयोर्भेदयोर्भेदरूपं भेदकं न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह।
 तथादीनामिति पादने कर्तव्ये प्रयोजनसिद्धयर्थं तादात्म्यप्रतीतिरंगकर्तव्या। तथा वताठस्य नामास्तीत्यर्थः। तादात्म्यप्रति
 पत्तौ प्रयोजनसिद्धिरित्यत्र यमाह। तत्र प्रतीतिपत्तौ हाति। अतिरेकमाह। गगेति संबंधतदति संबंधतां संकर्मणि वक्ष्यते तस्मा
 त्प्रतीतावित्यर्थः। ननु स्मितज्ञेन हन्त्वा र्थरूपस्य लक्षणास्य तुल्यत्वात् लक्षणा लक्षणासाध्यवसानयोर्भेदः। अयं
 भेदः गौर्लोसाध्यवसाने सादृश्यनिबन्धनत्वं लक्षणाभेदे दुतदभावः। शुद्धेपि साध्यवसाने अपुरेवेदमित्यादौ आरोपमाण

गतस्य धर्मस्य फलरूपत्वाभावः लक्षणाभेदे तु आरोप्यमाणानां तस्य पावनत्वादेः फलरूपतमिथ्यत्वार्थः ॥ प्रामाकरासुलक्ष
णावृत्तेर्गौण्याश्च भेदं कथयन्ति । तन्मतं निराकुर्वन् उपधारमिश्रं च भेदत्वेन निरूपयितुमाह । ~~सरोपेति तथा शब्दः~~
सरोपेति तथा शब्दः स संक्षेपे सारोपेति लक्ष्मणनिर्देशः । अन्येति शुद्धलक्षणातो भेदः । तमेव भेदं तु शब्दोत्पेक्षया दर्शयति
। अनपकृततभेदाविति अनेन स भवसानयोर्भेदं दर्शयति । सारोपात्वं निर्वाहाय तथा शब्दोत्पेक्षमर्थमाह । सामानाधि
करणेनेति । मिश्रलक्षणाया एव भेदोत्तरमाह । विषयेतमिति व्याकरोति विषयिणेति । निगोर्ण इति आत्मपरिरोषीकृत
गारात्प इति यावत् विषयनिगारेण विषयाणो भेदप्रतिरध्यवसानेन सह वर्तत इति साध्यवसानिका । अनयोरेव प्र
त्येकं द्वे विध्यं दर्शयति भेदाविमविति सादृश्यादौणो संवेधान्तरतः सुद्धो व्याकरोति इमाविति गोर्वाहीक इति सारोपागो
र्णवाहीको नाम देशविशेषः तत्रत्यः पुरुषोपि वाहीकः गौरयमिति साध्यवसानागोर्णा अत्रवाहीकारोगवादिशब्दप्रवृत्ति

१६

निमित्तादीनां विप्रतिपत्तिं दर्शयति । अत्रहीति स्वस्वगोशब्दस्यार्थो गोत्वं पिंडाकृती वा । तस्य सहचारिणः गोशब्देन लक्ष्यमाणः
तः परार्थवाहीकादिः गोशब्दो वाहीकशब्देन अनुपपद्यमान सामानाधिकरणत्वेन च धितमुख्यार्थः । स स्वार्थमिधानपुरःसरं स्वा
यत्तः सहचारितज्ञानादिगुणान्नलक्षयित्वा तन्नेव निमित्तीकृतत्वं सदृशवाहीकगुणद्वारेण तस्य सदृशवाहीके उपवरितसम
प्रतीतिवत्त्वस्यैवः अस्मिन् चोपवृत्तिनिमित्तस्य सद्यमाणात्वं अधिकरणत्वं गोशब्दस्यासंकेतितवाहीकार्थमिधेयकत्वं चेति त्रित
यमयुक्ते इत्यनुशयात्पक्षान्तरमाह स्वार्थसहचारीति । गोशब्दाभिहितार्थो गवादिः स्वसमवेतज्ञात्यादिगुणभेदेन वाहीकगता
त्वागुणान्नलक्षयति । मनुगोशब्दो वाहीकमभिधत्त इत्यर्थः । अस्मिन् चोपवृत्तिनिमित्तस्य सद्यमाणात्वं अधिकरणत्वं गोशब्दस्यासंकेतितवाहीकार्थमिधेयकत्वं चेति त्रित
असंवेधानसंभवति । गुणोक्तसंवेध इति चेत् । न वि कल्यासहत्वात् । तत्किंच ल्यगुणत्वं तुल्यगुणवत्त्वं वा नाधः । लक्षकस्या
वादेऽप्यत्रेन गुणत्वाभावात् । नपि द्वितीयः तस्य सजायादेर्गुणत्वेन पुणवत्त्वाभावात् किंचानाद्यादिगुणमात्रप्रतीतो

व
क
व
ति

५१

गौर्जीमिति प्रयोगप्रसंगादित्यस्यास्वामिमतमडुष्टं पञ्चमाह साधारणोति गोवाहीकयोः साधारणगुणाज्जायादयस्तदापि
 रूपेण संबन्धेन गोशब्दो वाहीकं लक्षयतीत्यर्थः अत्र हि गवादिशब्दप्रवृत्तौ साधारणगुणाश्रयत्वं निमित्तां अतो नोक्तदो
 षावकाशः उक्तैर्ये समतिमाह उक्तं चेति अभिधेयेन स्रोतसा संवद्धस्तदादिः तत्प्रतीतिः तत्प्रत्यायकत्वं स्रोतसो धर्मः
 उपचारमिश्रत्वेन शुद्धालक्षणेति त्वर्थः उपचारमीश्रं गौणीमाह लक्ष्येति यद्यपि प्रथमे पक्षे गवादावेवलक्ष्यमाणा
 तेषां येषु वाहीकादौ इति व्याकर्तुं शक्यते तस्यापि तत्र दोषाणां प्रदर्शितत्वात् लक्ष्यमाणाः साधारण्येनोभयत्रापि
 यमाने जीव्यादिभिर्गुणैर्गोणात् गवादिशब्दानां वाहीकादौ हन्ति गौणी लक्षणेति स्वमतसम्मतित्वेन व्याकर्तव्यं तु शब्दः
 विशेषघातकः अत्र नाभावपदं व्याकरोति अविनाभाव इति येन विनायकं न भवति तत्रांतरांतरिकं न अंतरं अविनातत्रम
 वन्नांतरांतरिकं गहादिः स्वार्थकः एवं संबंधमात्रां गीकारदोषमाह तथा चेति अविनाभावे गीकृते सतीत्यर्थः

वानामवेतनत्वं स्वार्थकोशानस्यासंभवे तन्निधर्थं पुरुषलक्षणेभ्यस्ते सानस्यात्तामं वपुरुषयोरविनाभावा
 त्त्वत्त्वर्थः अविनाभावांगीकारे दोषांतरमाह अविनाभावे चेति गौरुबन्ध इत्यादि प्रस्तावे उक्तमित्यर्थः अत्र
 गतमिति सुद्धारोपस्योदाहरणे आयुरेवेदमिति शुद्धसाध्यस्योदाहरणमिति दर्शयन्नप्यस्य संबन्धोतरतइत्येत
 दाकरोति आयुश्चतमिति प्रथमादिशब्दात् इदं दार्थी स्पृणादसादि द्वितीयात्तादर्थ्यादिः गुणाभावेनाशुद्धत्वात्
 कथं मिश्रितत्वं तत्राह एवमदाविति गुणाभावेन शुद्धत्वेपि आयुषः कारणेन ते कार्यकारणाभावसंबन्धपूर्वकत्वेन
 कार्यभूतायुष्टौ पवरेण प्रवृत्तेरारोपाश्रयवसाने इति उपचारमिश्रत्वमित्यर्थः शुद्धभेदाभ्यां सकाशाद्गौणभेदयो
 र्वैलक्षणेपदं दर्शयति अत्रेति गोर्वाहीको गौरयमित्यनयो रुदाहरणयोगो वाहीकयोर्भेदपि प्रथमे गौरूपत्वप्रती
 तिः द्वितीये सर्वथा भेदावगमश्च प्रयोजनं गौणभेदाभ्यां शुद्धभेदयोर्वैलक्षणेपदं दर्शयति शुद्धेति तत्र आयुश्चतमिस

च अन्यवैलक्षण्येन क्षीरादिवैसादृश्येन आपुरेवेदमित्युच्यते क्षीरादिवत् । आपुष्पं नममिवरतीति अव्यभिचारेण
 कार्यकारित्वमिति विवेकः ॥ कार्यकारणभावादिलक्षणे तत्र आदिशब्दसंग्रहसंबन्धान्माहं कविदित्यादि । उपवा
 रः व्यवहारः तदुदाहरति ॥ यथेति । अत्रेष्टार्थप्रदायकत्वं व्यंग्यं । राजकीयपुरुषोराजेत्यत्र अनुलक्ष्यशासनत्वादिकं
 व्यंग्यं । हस्तावपवेन हस्तव्यापारे विदधातीति । सामर्थ्यादिव्यंग्यं । तत्रेत्यत्र तत्कर्मनिपुणत्वादिव्यंग्यं । सुखावयो
 गार्थं उक्तमेदान्परिगणयति । लक्षणेति । लक्षणाप्रयोजनलक्षणेत्यर्थः । तेन उक्तप्रकारेणात्र नंतरोक्तं मे
 व उच्यते मेव प्रतीयते कथं षड्विधेत्याशंक्य व्यवहितं मेदसंसारयति । आधेति । ते षड्मेदाः उपादानलक्ष
 लक्षणा लक्षणा गौणं सारोपा । गौणं साध्यवशाना । शुद्धसारोपा । शुद्धसाध्यवसाना चेति । व्यंग्यरहितान् षड्वि
 द्भिर्लक्षणा एका । उक्तषड्विधा प्रयोजनलक्षणा षड्व्यंग्या षड्व्यंग्यत्वेन द्वादशविधा । एवं लक्षणायास्त्रयोदशवि
 दः

दर्शयति । सचित्तादिना । प्रयोजनलक्षणायाः नियमेन व्यंग्यं सहितत्वं प्रतिपादयति प्रयोजनं हीति । लक्षणायाः
 कृतत्वात् तत्रैव संगतमित्याशंक्याह । तत्रेति । अन्विष्ममाणं यद्विद्विरेव प्रतीयते । तद्गुणं । इष्टं । अनेनैरपियत्र
 यते तद्गुणं । गूढव्यंग्यमुदाहरति । गूढं यथेत्यादिना । कश्चिद्युवाकां च न युवतीर्मलोक्याह । सुखं विकसित
 स्तमितिवद्वदनाया वधुषिता रूपस्पोद्भवः । मोक्षते जंभते । तमेवोद्गमं दर्शयति । सुखमिति विक्रान्तेन पुष्पधर्म
 नेतत्रासंभवतः । असंकुचितत्वसंबन्धान्मातिशयत्वं लक्षते । सौरभ्यादिकं व्यंग्यं स्वाधीनीकृतं वक्रत्वेन तत्प्रदर्शना
 वशीकरणेन वेतनधर्मेण स्वाभिमतं विषये प्रवृत्तिरूपेण संबन्धेन स्वाधीनत्वं लक्षते उचितं । पुरुषामिला
 धित्वं व्यंग्यं वक्रविलाशागतिर्गमने ॥ अत्र समुच्चितत्वेन उक्तत्वरूपेण मूर्तधर्मेण कार्यकारणभावसंबन्धाद्वा
 कृत्यं कारणं लक्षते । समस्ततरुपाहरिणवाग्युक्तं व्यंग्यं । त्यक्तमर्यादाबुद्धिः मर्यादात्यागेन वेतनधर्मेण कार्यका

रागाभावसंबंधात्। अस्थैर्यं लक्ष्यते। पूर्वमोग्धाङ्गवादिसमीपे प्रापेयविषयेऽपि दृष्टमप्यदि। संप्रति। धार्ष्ट्यान्त्यागर
 त्पक्षेर्षी। अचुरागाधिक्यं व्यंलपं वक्ष्यते। न स न मुकुलितत्वेन पुष्पधर्मेण निविडावयवत्वसंबंधात्काठिव्यंल
 सते। अलिङ्गनयोग्यत्वं व्यंग्यं। असंबंधेन मांसलत्वेन रुद्धं। उत्कटं। अत्र उद्धृतत्वेन उक्तांतधुरत्वेन वृषस
 दिधर्मेण पीनत्वसादृश्यात्संबंधाद्दृढत्वं लक्ष्यते। मनोहरत्वं कामायतनत्वादिव्यंग्यं। इंदुर्वदनं यस्या इत्युपचारः
 गर्भं ह्यातदारं दुःशब्दः बाधितमुख्यार्थः सत्सु वृत्तत्वादिगुणयोगात्तद्वदनं लक्षयति विरहिताथोपशान्तिव्यंग्यं उड
 वं उदयः उंकुरादिधर्मः। तरुणिष्विअनुपपन्नः। अत ऊरुमशब्दः बाधितस्वार्थः सत्सु नवोद्भेदसाम्यान्तराण्ये
 लक्षयति। नवोद्भेदात्तद्वदनं व्यंग्यं मोदनेन चेतनधर्मेण कार्यकारणसंबंधादनियं विलंकाराणां लक्ष्यते
 नृणां हणीयं व्यंग्यं निर्मितां तदपि भवतः समुच्छलनादेर्वाङ्मत्यादिना धूमादेरिव व्याप्यभावात्तलक्षणाद्योगीकार्या।

अग्रद्वयं प्रमुदाहरति। अग्रद्वयं यथेति। लक्ष्म्या अतिशयितसंबंधात्सर्वत्रापि चतुरवस्त्राणां ज्ञातारः वडरव्यापारात्
 विदंती कर्मणि षष्ठी। उक्तमर्थमर्थान्तरासेन साधयति। उपदिशतीति। कामिनीनां तारुण्यमदृष्टविल्लासापसिद्ध
 यति। एवं च। अत्रेव येषां वारुण्यं शिष्टयति। अत्रोपदिशतीति अग्रद्वयं पमिति शेषः। उपदेशेन अज्ञातज्ञाप
 नस्य विशेषणसामान्यविशेषभावसंबंधात् अज्ञातज्ञापनं सामान्यं लक्ष्यते। अनायासेन सिद्धां व्यंग्यं उपदेश
 देनैव शिष्टादानप्रकटनात्। सिद्धारूपव्यंग्यं स्ववाचापमानत्वेन अत्र मत्कारकारित्वात् स्पष्टद्वयं गपत्वमित्यर्थः।
 स्थूलमार्गीणोक्तं त्रैविध्यमुपसंहरति। तदेषेति तत्तस्मात्कथिता उक्ता एषालक्षणा रुढौ व्यंग्यं परहितत्वेन प्र
 योजनेन गृह्यं गपत्वेनाग्रद्वयं गपत्वेन च विधेयार्थः। तद्वाकरोति अग्रं गपेति प्रसंगतः सावांतरभेदालक्षणां नि
 रुप्यतद्वारा पूर्वादिष्टं लक्षणां कंशाष्टं लक्षयति। तद्गुरिति। स्याद्वाचकेत्यादिसूत्रस्येदं व्यवहितं शब्दविशे

ज.टी.

१२९

गो

३

३

प्यत्वेनानुस्मारयति शब्द इति। तद्गुरिति व्यावर्धेत इति। तस्मात्तल्लक्षणायाः आश्रयः प्रवाहस्पलक्षणाश्रयत्वेन उप
 वागता तद्वाचकोपमपिलक्षणावापाराश्रय इत्यर्थः। वाचकलक्षणाकोशद्वेलक्षयित्वा व्यंजनामुखेन व्यंजकं ल
 क्षयितुं व्यंजनास्वरूपमाहातवेति। तत्र पावनत्वादौ प्रयोजने विषय इत्यर्थः। उन्नरसत्रं हेतुत्वेनावतारयति। कुत
 इति। पश्य प्रयोजनस्पज्ञानार्थं लक्षणाश्रयितेक्षेत्रे तिसृष्वयोजने शब्दादेवैकस्मात्संज्ञेयः। अन्यथा लक्षणापामूल
 इति रेव स्यात्। एतेन शब्देकगम्यतेन लक्षणापास्तिरेव हेतुत्वेनोक्ता भवति। पद्यं वा करोति प्रयोजनेति। अपरो व्या
 पारः अभिधालक्षणावानसंभवतीत्यमुमेवार्थं प्रतिपादयति। तथा हि नाभिधेत्यादि। समयः स केतं सत्रव्यावर्धे
 गंगा यामिति। तत्र पावनत्वादौ हेतुत्वावदिति सत्रपदं व्यावर्धे। मुख्यार्थेति। मुख्यार्थवाधः संबंधः प्रयोजनसद्भा
 वश्चेति हेतुत्रयं। तदभावं प्रतिपादयति। तथा चेति। लक्ष्यं तदादिगंगाशब्दस्य मुख्यार्थेनोच्चमुख्यार्थतटादौ घोषा

२०

धिकरणत्वासंभवरूपो वाधोपि नास्ति। एतेनाद्या हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनेन पावनत्वादिना तदर्थं मुख्यार्थस्य संबंधोपि नास्ति। अ
 नेन द्वितीयो हेतुर्निरस्तः। एतस्मिन् प्रयोजने अन्यप्रयोजनं च नास्ति अनेन तृतीयो हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनस्पलक्ष्यत्वाभावे हेतु
 रमात्रमवेति स्खलंती वाधादित्रयसंग्रहे चागतिरवबोधशक्तिर्यस्य शब्दस्य मुख्यार्थवाधादित्रयसंग्रहे च त्वेन बोधकत्वं स्रव
 दंतिलमित्यभिप्रायः। सूत्रे व्यावर्धेययेति। पावनत्वाधैरिति। प्रतिपादयिषितैरसं तपावनत्वाधैरित्यर्थः। पावनत्वमात्रसंभ
 वस्य स्यात्स्येवानवशब्दः स्खल इति रिति व्यावर्धे। नपि गंगाशब्द इति। यथा गंगाशब्दः तत्प्रतिपादयितुं असमर्थः वाधा
 दित्रयसापेक्षः तथा प्रयोजनं पादयितुं असमर्थं न भवतीति व्यतिरेकदृष्टांतः। असामर्थ्यं नाम अन्यादात्वं। अन्यापेक्षे अ
 समर्थ इति प्रयोगदर्शितुं पूर्वप्रयोजनस्पलक्ष्यत्वमेव नास्तीत्युक्तं इदानीं लक्ष्यत्वेपि रूपमाहा। एवमिति। सूत्रे व्यावर्धे
 एवमपीति तत्प्रयोजनं प्रयोजनान्तरेण सहितं लक्ष्यं न दपि प्रयोजनान्तरे सहितं लक्ष्यमित्यर्थः। मूलक्षयकारिणी सेत

॥ ३ ॥
 ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

93

भा. नन्वादिहोरादिनलक्षास्तर्हि कथं ज्ञायंतीति शंकाह। विशेषा इति। पावनत्वादयो विशेषाः लक्षिते तटादौ व्यंज
सा नव्यापारेण गम्यास्युदित्यर्थः। सूत्रेण करोति तटादाविति। विलक्षणा शब्दव्यवहारादपि लक्षणायाः व्यंजनस्य मे
वायाः दर्शयति। तच्चेति अर्थगत व्यंजनाप्रतिपादितेति उक्तानुवादपूर्वकशब्दगत व्यंजनाप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरं सूत्र
प्रेक्ष्य मन्त्रान्तरयति। एवमिति। अनेकार्थस्य अनेके अर्थः। वाच्यत्वेन यस्य तस्य शब्दस्य संयोगाधैर्वाचकत्वे वाचिकायां शक्तौ
ने निश्चयमिति सति अवाच्यस्य व्यंग्यस्यार्थस्य ज्ञानरुद्धो व्यापारः साशब्दगत व्यंजना। संयोगादीनां वाचकत्वमनियाम
कत्वे संमतिमाह। संयोगा इत्यादि। अर्थविशेषस्य अनवधानेन अवधारणहेतव इत्यर्थः। सूत्रत्वभ्रमं निराक
रोति। इत्युक्तदिशेति। उक्तमार्गेण संयोगस्य निश्चायकत्वमुदाहरति। सशब्देति। अत्र शब्दादि संयोगेन विष्णुर्नि
र्धार्यते। विप्रयोगस्योदाहरणं असंख्येति। प्रसक्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य विज्ञोरन्यत्र प्रसक्त्यभावात्। विष्णुरेवोच्यते

इत्यर्थः। साहचर्यस्योदाहरणं रामेति विरोधित्वं स्पष्टं रामेति तयो। रामार्जुनयोरिव गतिः लक्षणाया अत्र विरोधात् परस्पर
 समकार्त्तवोर्ययोरुत्तयोरपि निश्चयः प्रयोजनस्य स्थाणुमिति। संसारविनाशनमीश्वरादन्यत्रा संभवीतीति अरणवे
 लर्थः प्रस्तावस्य सर्वमिति। लिंगस्य विद्रूप्यं कृपितत्वं लिंगं समुद्रस्य कोपाभावात्। अन्यशब्दानि ध्यस्य देवस्येति
 पुरातेरिति शब्दः सांनिध्यात् देवः शिव इत्यर्थः। सामर्थ्यस्य मधुनेति। को किल मादनस्य मर्ध्यं वसेत सैव तमश्वादे
 इत्यर्थः। औचित्याः पाविति। इष्टं प्राप्तं निष्ठं निवृत्ता घने कार्यत्वे पिष्टं कृपात्तेरवौचित्यात् सांमुख्यं देशस्य भा
 वः। तिष्ठति अत्र राजा ध्यानात् कालस्य विव्रेति। विव्रमात्रशब्दस्य अने कार्यत्वे पिदिनेरात्रौ प्रयोगात् सूर्यवक्ष्योर्निश्च
 कादेः मित्रमिति। मित्रशब्दस्य अने कार्यत्वे पिसुहृद्वाक्कलेन पुसंकलिंगः सूर्यवाक्कलेन
 स्यात्। स्यात् उदात्तादेः इति इन्द्रः शत्रुः शान्तयिता यस्येति वहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति। प्रकृतिस्वरेशोषनि

भाद। यात आधुना त्वं तो वहुव्रीहिनिश्चयः इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्सुरुषे समासस्य संतोदात्तत्वं शेषनिघातः ततस्तत्सुरुष
 सा निश्चयः। उदात्तत्वं सविद्वद्वनकारव्यत्यक्तं। मध्यामिकौरवशतमित्यादौ काकुस्वरेणाप्यर्थावगते विष्टत्वात्। आ
 यायाः विष्टत्वेन संतोदात्तमर्थमाह। आदीति। एदेहमेतन्नच्छागिया एतावन्मात्रस्मनी। एदेहमेतन्नेः हिं अद्विवन्ने हिं एतावन्मात्रा
 प्रेदि प्यामद्विपत्राप्यामुपलक्षितेत्यर्थः। एदेहमेतावच्छा एतावन्मात्रवस्था। एदेहमेतन्ने हिं दिअरे हिं। एतावन्मात्रैः दिवसैः
 लो अणुमहदीर्घाघने कार्यभिधायकत्वे पि एतावन्मात्रवस्था अत्र प्रसारिततर्जनीतिरश्चालनेन अभिनयेन दुर्वलाव
 स्वत्वं गम्यते। वहुमुष्टिभुजद्वयवलयी करणेन स्योत्वं गम्यते। मुकुलीकतांगुलीकरद्वयस्य तीर्थकृत्वा लनेन दि
 वसानो कतिपयत्वं प्रसारितांगुलीकरसुगचालनेन वज्रत्वं गम्यते। अतः अभिनयोपि अने कार्यस्य नियामक
 इत्यर्थः। उक्तावुवादपूर्वकं अनेकेत्यादि सूत्रं करोति। इष्टमिति। तस्याः अभिधायाः नियमनात्। संयोगादिभिरित्यर्थः।

शङ्खं वंजनामुदाहरति यथेति। राजाकः श्विद्वर्णैर्धर्मस्य हस्तः सततं दानोदकसेकसुन्दरः अमरत्वात्कीदृशस्यामदात्मनः
कुशलात्मनः। अनाकक्रमणीयमर्त्तः। विस्तीर्णविंशैकुलेन उच्यते। सुदृढो यस्य हस्तः शरसंग्रहस्य। अनुपद्रुतागति
यस्य वैरिनिवारकस्या इति सुख्यो वाच्योर्थः। इदानीं न्यंगोर्थः। यस्य हस्तः मरोदकसुभगः। अमरत्वापरस्य उक्तं ठस्य वा
गरास्य हस्तितः भइजातेः अनाकक्रमणीयस्य। विशालाष्टवंशस्य उन्नतिर्यस्मिन्। कृतध्रुमरसंग्रहस्य। अनपद्रुतग
तेः। एवं लेखस्य। अत्र वंजनयागजस्य प्रतीतिर्भवति। राजो वामस्य प्रकरणेन नियमितत्वादुक्तं वंजनाद्वारा वंजक
शङ्खं लसयति। तद्युक्त इति। शङ्खस्य वंजकत्वे र्थस्यापि कथं वंजकत्वे तत्त आह र्यं स इति। यद्यस्मात्कारणान्तरशेषार्थ
तरमुक्तोर्थे दिशे प्रयुक्तस्तथा वंजकी भवति। अतस्तत्रार्थोपि सहकारित्वेन वंजको मतो न्यथार्थस्यासहकारित्वे यस्य
कस्य विद्वद्दृष्टयं कं विदर्थं प्रति वंजकत्वं स्यादित्यर्थः। सूत्रस्य तथा पदं व्यास्ये तथेतीति॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिवा

भाइर्ण
सनि
वायाह
श्रेयि
लोका
वाण
पि ५
व

जकाचार्यश्रीस्वरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ शङ्खगतां वंजनानां प्रतिपा
द्योत्साससंगतिप्रतिपादनपूर्वकमर्थगतां वंजनानां प्रतिपादयितुं सारभूते अर्थ इति वाच्ये वाचेति तेषामिति वा
च्ये वाचकेति अर्थानां वाचादीनां वंजकत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। वंजकत्वमेतेषां केन प्रकारेण भवतीत्याशंक्य
तदुत्तरत्वेनोत्तरं सूत्रमवतारयति कादृशीति। प्रतिभाष्यं विचारकाणामन्यार्थधीहेतुर्व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुर्येवा
व्यादेरर्थस्यापारो व्यक्तिरेव सा वंजनैव नाभिधादिः। व्यापारस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुर्येवाव्यादे
रर्थस्यापारो व्यक्तिरेव सा वंजनैव नाभिधादिः। व्यापारस्यान्यार्थधीहेतुत्वे ह तद्दर्शयति। वक्त्रोत्पादिना। क
चिद्वक्त्रवैशिष्ट्याकपि बोद्धव्यं वैशिष्ट्यात्वापिकाकुवैशिष्ट्यात्। वाक्यवाच्योभ्यां सहितो न्यसंनिधिः वाक्य
वाच्यान्यसंनिधिः तस्य वाक्यवैशिष्ट्यात् वाच्यवैशिष्ट्यात् अन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात् प्रस्ताववैशिष्ट्यात्। देश

शवैशिष्यात् (कालवैशिष्यात् आदियहणा चैष्टवैशिष्यात्) अनार्यधीर्हनु व्यापार इत्यर्थः सूत्रस्यानिकवि
 नप्रदानि व्यावृत्ते। वो ह्यव्यस्तादिना प्रतिपाद्यत्वेनेन कुर्वे रंतर्भा विप्रणपर्थत्वं दर्शयति। वल्कवैशिष्यात् वाच्यस्य
 व्यंजकत्वमुदाहरति। अइपि कुलमित्यादिना काविकृतोपपत्ति संभोगात्। चिद्राय कृवाय सर्वो प्रत्याह। अइति
 सहिहे सखि। पिङ्गलं। स्वातिष्ठुलं जलकुंभं। धेनुणा गृहीत्वा तुरि अंतरितं। समागदक्षि। समागतास्मि स
 मसे अमलिलणी सा सणी सहा अतः अमखेदमलिलनिः स्वासनि सहा। स्वणं द्वाणं वीसमा मिवि भ्राम्यामि। अ
 त्रयंगपे किमि त्याशोकाया माह। अत्र चो र्येति। अत्र च भिचारिणी वदतीति वक्तव्ये शिष्यं अत्र वा न्यत्र वप्रामाणा
 तरेण अस्तीत्वादाववगते सति प्रतिभावतः स्तंभस्वयं अंग्यप्रतीति भवतीति इष्टव्यं द्वो ह्यव्याद्यं ज कत्वमुदा
 हरति। उदमित्यादिका विनापिका स्वां हती निज प्रियोपभुक्तां लाक्षपित्वा कथयति सहि सखि मर। मम मंद

२४
 २३
 परित्रा

भाइणी एमंदमा म्पापं केरं रुते। उगिदे। ओमिप्रदोच्चलं। दौर्बल्यं विंता अलसत्तणं अलसत्वं सणी ससि अं
 सनि ससितं। बृहविता सपि। अहह। परिहवइ। परिभवति। व्यंग्यमाह। अत्रेति। इह अपराधिनी खलद्वारा बोद
 यायाहत्या वैशिष्यं। काकु वैशिष्या व्यंजकत्वमुदाहरति। तथा भूतो इत्याहि। अत्र भीमः संधिं कुर्वता युधिष्ठिरेण
 प्रेषितं सह देवं प्रतिकथयति। वृषसदसि दुपदस्य तनयं ओपदी तथा भूतो। दुःशासनेन विवसनी क्रियमाणो वि
 लोका। वल्कलधरि मिरस्माभिः वनचरैः सह वड्कालं वने स्थितं। तदनंतरं विराट् स्पग्दे अयोग्यस्य कारादि
 व्यापारकरणेन ब्रं चयथा भवति तथा स्थितं। एवं खिन्ने मपि गुरु र्युधिष्ठिरः। खेदं कोपं भवति। कोरवेषु खेदं नावा
 पि भजति। व्यंग्यमाह। अत्र मर्षाति ननु कुपितो ह्यतनायक प्रयुक्तस्य वाक् स्य केवलं तु वादकत्वायोगात्। विधौ प
 वसानं वक्तव्यं तच्च कालं घोषार्थं न विना न सिध्यतीति वाच्यं सिध्यंगं काकुः। अतो एता भूतव्यंग्यत्वमित्याशोकपरिह

रतिनवेति। अनुपलप्यत्वेन संवृत्तिकोपस्थासंभवात्प्रमात्रेणापि वाक्यार्थघटनात्काकोरपि प्रमात्रेणैव
 विश्रान्तिश्चावतदतिरिक्तस्पमपि न युक्तः। कुरुषुक्तः कोपरति अस्य प्रकाशनात् न काकुत्राव्यमित्यमित्या
 ह प्रमात्रेणेत्यादि। मध्यामिकोरवशतमित्यत्र भीमसेनः मध्यामीत्यसंभवात्काकुः मध्यावेति व्यंम्यस्पवि
 सान्तिद्वारकाकार्यमुपपादयतीति न गुणी भूतव्यंग्यत्वं तस्मात्शक्तिरेव स्वाभिधेयसामग्याक्षिसकाचरद
 नुव्यंग्यविश्रान्तिर्विनेव प्रमात्रविश्रान्तिद्वारकाकुः वाक्यार्थमुपपादयतीति न गुणी भूतव्यंग्यत्वं। तस्मात्
 शक्तिरेव स्वाभिधेयसामग्याक्षिसकाकुसहायासतीदृक् व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुरित्यर्थः। वाक्यवैशिष्ट्या
 ध्वजकत्वमाह तद्व्यामहेत्यादि। अत्र काविनापिका निजसख्यामचरन्तं स्वप्रियमीर्ष्यायाकथयति। तद्व्या
 तदमहममंगंडलनिमिअंगंडस्थलनिर्मितां। दिष्टिं। दृष्टिं। आणतो। अन्यतः। एणोसि। ननयसि। इण्ह

इदानीं। सत्रयंसेव। अहंते आतावेवाकर्तुं। कपोलौ नसादिही। दृष्टिं व्यंग्यमाह। अत्र मन्सखीमिति। अत्र तदानीम
 न्या। दृष्टि इदानीं मन्येतेवं प्रकारस्य वाक्यस्य वैशिष्ट्यं वाक्यस्य वैशिष्ट्याध्वजकत्वमुदाहरति। उद्देशाद्व्यादि। कश्चित्का
 मीनां प्रतिवदति। हेतुस्त्विसादृकदलीपंतीनां शोभया अतिशयेन इमणीयः कुंजानामाधिको न अंकुरितो वाधितो रमेणी
 नां विभ्रमोपेनाएवं विधौ नर्मदायाः प्रदेशः। किंच एतस्मिन् प्रदेशे। सुरतामिलापोदीपकास्ते वायवोवांति। येषां अयेपुर
 सात। कश्चितः अकांडे अनवसरे कोपोयेन सकलिताकांडकोपः मदनः सख्यतिमानां मीनभंगाय कुपित इत्यर्थः।
 व्यंग्यमाह। अत्र तार्थ इत्यादि। अत्र उदीपनवर्णनादिरूपवाक्यार्थस्य वैशिष्ट्यं। अन्यसंनिधिवैशिष्ट्याध्वजकतामुदा
 हरति। एणोलेइ। संकेतकालप्रस्तानामिलापिणंकामुकमुद्दिश्य सखीप्रतिकाविद्यमिवादिणी कथयति। संसा
 सयं लम्पि। सकले। धरभरस्मि। एहमरे। अणुल्लमना। अनार्जमनाः। अत्राभ्यः। एणोलेइ। प्रेरयति। जए। परिसंसा

इ। संध्यायां। खणमात्रं। क्षणमात्रं। विसामो विश्रामः। एवमवति। एवहोइ। नवाभवति। व्यंग्यमाह।
 अत्रसंधेति। अत्रअन्यस्यसुरतसंकेताभिलाषिणः सनिधानवैशिष्ट्यादेवव्यज्जते। संध्यायां मवरसस्वेत्युप
 मानेतरस्यस्यष्टप्रतीतिर्माहृदितिनवेत्युक्तं। प्रस्ताववैशिष्ट्याद्यंजनसुदाहरतिसुवदति। अत्रकाविदुष
 तैप्रतिअमेसर्वसुधतां सखांकथयति। अज्ज्ञ। अथप्रहरमेतेणप्रहरमात्रेण। तुङ्गतवापियोप्रियः। समा
 निसि। समाममिष्यति। सुवद। एवंश्रूयते एमेअएवमेवाकिन्ति। किमिति किमिति स्थितिस्तस्मात्। स
 तस्मि। करणिज्ज्ञं। करणीयं। सजेसु। सज्जयसम्पदं पादयेतिभावः। व्यंग्यमाह। अत्रोपपत्तिमित्यादि। अ
 नोपपत्ति। अत्रोपपत्तिप्रस्ताववैशिष्ट्यं। देशवैशिष्ट्याद्यंजनसुदाहरति। अन्यत्रेति। अत्रपुष्पाववायं
 नादयंतीमालतीसखाप्रतिकथयति। पूयंपुष्पाववायंअन्यत्रकुरुध्वं। मोसख्यःअत्र। अस्मिन्प्रदेसिअयमर्थे

मिति

व्ययं। अहंकरोमि। अत्रैवाहंकरोमीत्यर्थहेतुमाह। हीतिप्रस्मात्। अहंहरंगं वंनसमर्थनिशक्ताअयेजलिर्वःपुष्प
 मंरवितः। दत्ताप्रसन्नाभवत्। व्यंग्यमाह। अत्रविविक्तइत्यादिष्वनकासुकोयंमाधवोविसर्जइतिआश्र
 त्वेवासवतीकामंदकाप्रतिमालयाव्यज्यते। अत्रविविक्तलक्षणोदेशवैशिष्ट्यं उद्देशयमित्यत्रसर्वस्यवाच्यार्थस्वे
 त्वाध्वंइहनुदेशस्येवेतिविशेषः कालवैशिष्ट्यात्वंजनासुदाहरति। एरु। अणोति। अत्रप्रतिष्ठासुप्रियंप्रतिकाविक
 यति। गुरुअणपरसंगुरुजनपरवशपिपाहे। प्रिय। मंदभादणी। मंदभागांअहं। अहंब्रह्मं। किंभाणामि। अजु। अथा
 पवासं। प्रवासं। वच्चःसिद्धजसि। वच्चज्जासखंवेया। स्वयमेवाकरणिज्ज्ञं। करणीयं। मुणासि। जानासि। व्यंग्यमाह। अथ
 मक्षिणादि। अत्रवसंतसमयलक्षणं कालस्यवैशिष्ट्यं। आदियहणार्थं व्यावष्टे। आदीति। चेष्टावैशिष्ट्याद्यंजनकत्वमुदा
 हरति। द्वारोपांतेति। कश्चिकामानमसखिंप्रतिकथयति। द्वारसमीपसंहतेमपितयासौंदर्यसारलक्ष्म्याउज्ज्वलप्रोत्ता

三

स्य। प्रसार्यामिथः समाश्लिष्टं कृतं। हरस्वस्थैव प्रियस्महरात्स्वांगैः स्वांगान्येव मेलयित्वा स्पष्टकं नामालिंगनं क्रियते। तदनेन स्रवितं। शिशंश्चुकं पुरतः। आनातं अनेन गूढमागच्छेति व्याधत्ते। तदनंतरं चले यो लोचने अधः क्षिप्त इत्यनेन स्रयं स्तमिते अगच्छेति। त्वामुद्दिश्य मदंगमेवं कुरु शंजातमिति ध्वन्यते। इतिकेचिदाहुः। तदनंतरं वाचः प्रसरणं निवारितं। मुखमुद्दयेनेत्यर्थः। अनेन हृत्प्राप्ततेजने आगतं व्यमिति। अनेन पारवश्यं ध्वन्यत इतिकेचिदाहुः। ततो भुजलते संकोचि। अनेनागमनं पारितोषिकं मालिंगं तं करोमीति व्यधत्ते। व्यंग्यमाह। अत्र वेष्टयेत्यादि। अत्र वेष्टया ऊचुषुग प्रसरणं विरूपापावैशिष्ट्यां ननु द्वितीयोत्प्लासेवा व्यादीनामर्थानामर्थानां व्यंजकत्वं मुदाहृतं। एकस्मिन्नेवोदाहरणे वक्त्रादिवैशिष्ट्यमप्युदाहर्तुं शक्यते। तत्किं पृथग्मुदाहरणेनेत्याशंक्याह। निरकांक्षेति। सामान्येन पूर्वमुदाहृतेऽपि। अस्मादाहरां किं न प्रदर्शयति मित्युक्ता दायां। सत्त्वं प्रतिपत्तिर्निराकांक्षानभवति। इति। इतदर्थं वक्त्रादिवैशिष्ट्यात् अर्थानां व्यंजकत्वं

मिति तर्ह्यः अनुरसो संको बोधिपुत्र्यते सो पिनासीत्याह प्राप्तरति एवं च यस्य कजा धेवै वैशिष्ट्येन बांजकत्वमुदा
पुनरुदाहार्थं वाच्यं सवक्रबोद्धव्याद्युभयादिवैशिष्ट्येनापि बांजकत्वं न क्षव्यं गपयो म्मेकादिवैशिष्ट्येनापि बांजकत्व
सुदाहार्थं मित्याह। व अदीनामिति वाक्कादीनां मिथः संयोगे सति द्विकविकादिभेदो भवति तत्र उदाहार्यमिति संबंधः
न बोद्धव्यादीनां मिथः संयोगे द्विकवैशिष्ट्यं। व्याणां योगे त्रिकवैशिष्ट्यं इत्यादि ज्ञेयं। द्विकत्रिकयोर्वैशिष्ट्याद्यं
कजास्योदाहरणं। अत्राण्डं पुमज्जइत्यहं दिअसयं पुलोएहिमापहिअरुनिअंधअसजाएमहं एमज्जिहिमि।
कादिदशोषितमर्चुकावमिवारिणावसतिप्रार्थयमानं संजातकामपथिकं प्रतिकथयति। परिअहेपथिकं ता
अश्रुः। एहं अत्राण्डं मज्जइनिपादति। सोहरेशेते सुप्तावनतास्पतार्थः। एहं। अत्र समाप एवाहं। दिअसअं दिवसकं
सोप्रतरतोतरायकारिकुमितो दिवसः पुलोएसु विलोकय दिवसमध्य एव सर्वं इष्टमिति तर्ह्यः। इति अंधं। रात्र्यं
धरात्रो शम्पाविभागानभिस्ततया महं आवयो रित्यर्थं निपातः। आवयोः। सज्जा ए शम्पायां मः पुमज्जिहिमि। माथ

४
 काये परिहरणमाह। यइति सामान्यमिधानात् विशेषपरिज्ञानं माशंक्याह। धनावितीति। अर्थतरसंकमितवाच्य
 सोदाहरणमाह। यथेति। अस्मिन्महमित्यर्थे व्ययं। आसन्नं वाच्यं वाचकश्चाप्येन तत्पर्यायइति युष्मच्छब्दपर्यायभ
 वच्छब्दयोगे मध्यमपुरुषानुपपत्तिवत्तोनमयुरुपास्तुपपत्तिः। अहंत्वोवचि अत्र विद्वत्समूहो वर्तते ततस्तस्मात्
 आत्मायां मतिं दृढीकृत्यात्र तिष्ठेत्सत्यः। अत्र वचनसामान्यस्य प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वाद् अनुपपत्तौ मुख्योर्थो
 वाच्यो वचनविशेषमुपदेशं लक्षयति इति लक्षणा मूलत्वं। सामान्यविशेषभावश्च संबंधः। वक्तुर्विनयस्य प्रकाश
 आसन्नं वाच्यं सर्वे हि स्वं मतिमादायैव तिष्ठतीत्यनुपपत्तौ वाच्योर्थः प्रमाणपरिगृहीतां मतिं लक्षय
 सामान्यविशेषभावः संबंधः। गृहीता मतिर्न त्याजेति व्यंग्यं। अर्थतरपरिणामित्वमाह। अत्रेति। द्वितीयसु
 दाहरति। कविदितितत्र वाच्यं कृतापकारं प्रति विपरितलक्षया कश्चिद्वक्ति। हे सखे तया वदुतरं यास्मिन् विषये उपरु

४
 तंतत्र किमुच्यते। परंतु एतेनोपकारकरणेन स्वसौजन्यमेव स्थापितं। तस्मात् ईदृशमेवोपकारं कुर्वन् च कालमखंडि
 तं सुखितं यथा भवति तथा आस्व। अत्रापकारिणि उपकारित्वमयुक्तमित्यनुपपन्नो मुख्योर्थः विरोधरूपसंबंधेन
 पकारित्वेन लक्षयति। अपकारे पि धियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं। तादृशकर्मणः पुनरनावरणं वा। वैपरीत्याद
 पिलक्षणा प्रवर्तते तथा चोक्तं अभिधेयसंबंधात्तादृश्यात्समवायतः वैपरीत्यात्॥ क्रियायोगात्। लक्षणापेक्षया
 मतेति लक्षणा मूलमविवक्षितं वाच्यमभिधायामिधामूलं विवक्षितान्यपरवाच्यं निरूपयति। विवक्षितमिति। अत्र
 ध्यत्वाद्द्वैतमिष्टं व्यंग्यं योपसर्जनं। भूतं वाच्यं यत्र सोऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः। अन्यपरशब्दार्थमाह अ
 नेति तस्य द्वैविध्यमाह। एषवेति। एषा विवक्षितान्यपरवाच्यं। लक्षयितुमशक्यं कुमोयस्य तत्तत्प्रलक्ष्यं कर्म तादृ
 शं व्यंग्यं यत्र सः। रसादि ध्वनिर्लक्ष्यं व्यंग्येन सह व्यंग्यं न कस्य क्रमो यत्र सः द्वितीयो भेदः शब्दशक्तिमूला सुराणिरूप

४
 का-३ व्यंग्यनिः। क्रमस्वातन्त्र्यात्सुपपादयन्मावष्टे। अलक्ष्येतीति। वक्ष्यमाणलक्षणाविभावादयः व्यंग्यकाः तैः रसोभ्य-
 २० उपतदस्यसिद्धिः तथापि सहप्रतीतिः। उत्पलापत्रशतव्यतिभेदवत्तदनलक्ष्यतदस्यर्थः। तत्रालक्ष्यक्रमेण दर्शय-
 ति। तत्रेति। तत्रालक्ष्यक्रमलक्ष्यक्रमयोर्मध्ये शृंगारदयोरसाः। रत्यादयोभावाः रसाभासाः वाभाव्यभासाः। भा-
 वसां विश्वव्यादिष्वस्य समुदायस्य समुदायरूपोर्थः अक्रमः अलक्ष्यक्रमव्यंग्यदस्यर्थः। निरंतरायस्यापिशिद्धि-
 त्वस्य निरतिशयस्वरस्य सांसाधसंभवात्तरसशोत्यादिभेदीनोक्तः आभासत्वंतुरस्यतिर्मगादिध्वनि। ननु
 रसादिरलंकाः त्वात्तद्वयसर्जनत्वेन गुणीतव्यंग्ये मध्यमाकाशे निरूपणं युक्तमित्याशंक्याह। भिन्नरति। यत्र
 रसादिः प्राधान्येन विवक्षितस्तत्र अलंकार्यः अतोयं रसवदाद्यलंकाराद्भिन्नरसत्रयकथनमुचितमित्यर्थः भाद-
 शोत्यादिरित्यत्र आदिशब्दार्थमावष्टे। आदीति। अलंकार्यतयेत्येतच्छाकरोति प्रधानतयेति कादृशोयमित्याकां

३०

४
 क्षायां श्रुत्यं वासगृहमितादौ प्रदर्श्यत इत्याहयथेति रसवदाद्यलंकारः तत्रस्मात्। तत्राह। अन्यत्रेति। अन्यत्र मध्य-
 मकाव्यदस्यर्थः। उदाहरिष्यंत इति। अपेसरसनोक्तधीत्यादिना। अत्ररसत्रयमवतारयति। तत्रेति। रसभावतदा-
 भासादिमध्ये रत्यादेश्चित्रवृत्तिविशेषस्य चिरस्थायिनः भावस्य लोकव्यवहारेयानि। कारणादीत्फव्यंतेता-
 न्यवस्थान्तरुतिलक्षणेनाद्योतददोषावित्याद्यक्तलक्षणेकाव्येच। चेत्यदिस्फः। तत्र हि कारणानि विभा-
 वाः कार्यण्यनुभावाः सहकारिण्यभिचारिण्युच्यंते तैरभिव्यक्तसनतिष्ठत्य। स्मिन्नसद्वतिस्थादरत्यादिको-
 भावो रसाद्युक्तः। समतिमाह। उक्तं हाति। एतदेव सूत्रं रसस्य केचिदुच्यन्ति परत्वेन केचिदुच्यन्ति परत्वेन के-
 चिभावनापरत्वेन केचिद्व्यक्तिपरत्वेनमाचक्षत इत्याह। एतदिति। तत्रोच्यन्ति पक्षेतावदवतारयति विभाव-
 रिति वागाधमिन्युक्तास्यापि व्यभिचारिण्युच्यन्ति तत्रोच्यन्ति विभाव्यंते विशेषेण ज्ञाप्यंते ये स्नेहिभावाः। तत्र कामि

का. यं शीतयास्त्रियावियुक्तश्चाभुनं निविडाः लोलाः मेघांयस्मिन् अयंकालश्च समुपागतः इत्यादिकव्यह्वयासंधान
 ३२ वलात्तरनरः प्रथमश्लोकप्रतिपाद्यमालंबनरुपं विभावं द्वितीयश्लोकप्रतिपाद्यमुद्दीपनरुपं विभावं प्रकाशयति
 तथा शिक्त्या उपदेशेन योत्यासः पौनपुण्येन प्रवृत्तिः तेन निर्वर्तिता निखेपां व्यभिचारिणामेवानुभावस्तद्वाणा
 नि कार्याणि तेषां प्रकटनेन कारणभूतव्यभिचारिणः प्रकाशयति कार्यभूतानुभवा विनयेनानुभावं प्रकाशय
 ति अतएव प्रकटनेन वेत्तव्यकारः प्रयुक्तः अथवा आभ्यासेन निर्वर्तितं त्वकार्यं कृत्रिमनिजानुभावार्जनं तस्य
 कटनेन रं धनं नैव कर्त्रा प्रकाशितैः ननु नाघसमये ताविकरामादीनामभावेन रसाभावात् विभावादी निरुजि
 मायैव ते कथं तामाजिकानां रसावुमिति इत्यत आह कृत्रिमैरपीति अस्वाभाविकैरपि कृत्रिमत्वेनानुभव
 रससिद्धिर्न केति भावः विभावावुभावव्यभिचारिणः शब्दपदेषु अलौकिकवमत्कारकारित्वात् एवं वि

इषां प्रसंगा
 किं दोषाभ्यु
 ति
 वि०

कारिभिः कृत्वा ममराम करुणा संयोगात् संवधात् प्रतीपत्ते ननु मीपमानत्वे रसस्य वत्सादिसा
 स्त्विति वस्तुनोरामादेः सौंदर्य वलात्तरसनां यत्वेन आस्वाद्यत्वेन कृत्वा अन्योन्यमुमीप
 नतेभ्यः सविशेदशः अथवा वस्तुनः अनुमीपमानरस्यादिपदार्थस्य निरतिशयमनाह
 ननु सौंदर्यतममात्रं ननु नटे स्यापिनोरत्यदेरभावात् कथमनुमीपमानत्वं अत आह व्यापित्वेनेति
 ननु नटे अविद्यमानोपि तत्त्वक शित विभावाद्युपायवलात् तस्यापि त्वेन विद्यमानत्वेन संभाव्यमानो नुमि
 ति महत्त्वेनेत्यर्थः वर्चसाद्याः सचमत्कारं साक्षात् क्रियामाणाः ननु सामाजिकानामेवरसावुभवइसे
 तत्कथं अन्येषामपि संभवात् नविकल्प्या सहत्वात् अनुकार्यस्य वा तदनुभवः अनुकर्तृवानाघः त
 स्य रामादेरतीतत्वात् संभोगविप्रलंभात्मकरस्यादिप्रतीतेर्लौकिकत्वेन दुःखात्मकत्वाच्च न हितार्थः अभि

४

का.टी नमएवाभिनिवेशात्। बह्वाहिसंशदनपरत्वाच्च। तस्मान्साभाजिकानां वर्क्यमाणत्वेति साधत्वं। अस्मिन्नपि प्रसू अरुच्य।
 ३२ भदनायकमतमवतारयति। नताटस्थेनेस्यादिना भदनायकः अतुमिति पक्षं विकल्पपूर्वकं दृषयति। नताटस्थे
 नेति। अयमभिप्रायः रसस्य प्रतीतिः परगतत्वेन स्वगतात्वेन वानाघः स्वरसनीयत्वाभावेन सर्वदा रसस्य नरे सो
 नि। एवमाकारेण तदस्थत्वं प्रसंगात्। नाहि द्वितीयाः अनुमीयमानत्वावर्क्यमाणत्वेनोर्विरोधात्। करुणे
 दुःखित्वं न संगेन तत्र प्रवृत्तभावप्रसंगाच्चेति स एवोत्पत्तिपक्षो दृषयति नोत्पद्यत इति। दंडवक्रादीनां नि
 यो नो घटादिद्विभावादिककारणानां निवृत्तावपिरतस्यावस्थानप्रसंगात्। परगतत्वेन स्वमते त्पां द्विज
 सा प्रसंगप्रसंगाच्चेति भावः। बह्वर्क्यमाणमभिव्यक्तिपक्षमपि दृषयति। नापि व्यज्यत इति। सर्वेषामभिव्यक्ति
 रभावकानामेवाभिव्यक्तिरिति नियमाभावप्रसंगात्। शृंगारस्य च पूर्वमसिद्धत्वात् परगतत्वेत्या

४

हृषणप्रसंगाच्चेति भावः। एवमनुमित्युत्पत्तिमभिव्यक्तिपक्षानदृषयित्वा भदनायकः स्वसिद्धांतमाह। अपिलि
 ति। दाषाभावगुणालंकारमयेकाव्ये चतुर्विधाभिन्नयत्नेनाद्ये च काव्यरूपस्य शब्दस्य अभिधाभावतद्गोचर
 तिरिति त्रयो व्यापाराः। तत्राभिधायकत्वं वाच्यभूतशब्दार्थालंकारादिविषयं। भावकत्वं शृंगारादिरसादि
 विषयं। भोजकत्वं सहृदयविषयमिति विवेकः। अभिधातः अभिधायकत्वव्यापारात्। द्वितीयो भावकत्वव्या
 पारः नदपेक्षकांश्च प्रतिविभावादीनां साधारणीकरणः साधारणीकृतः आत्माविभावादयो येन एवं विधे
 न भावकत्वव्यापारेण भाव्यमाणाः भाविनः साधारणेनानुसंधीयमानः स्यात्परसः भोगेन भोजकत्वव्यापारे
 नानुभवस्य तिविलक्षणो ननु ज्यते च र्क्यते कीदृशेन भोगेन सत्त्वस्य सत्त्वाख्यस्य भावस्य जडेकः सर्वांगीण
 भिव्यक्तिः तस्य प्रकाशः प्रकटनं तेन पञ्चानंदः तन्मयीया संवित्ज्ञानं तत्र याविश्रान्तिर्विअमः सेवसतत्वं परमा

का. यो यो यस्य तत्त्वमेव सतत्वं तेन परब्रह्मास्वादरूपेणोत्तर्यः तथा बोक्ते अभिधाभावना चान्यातद्वोगीकृतिरेव
 अभिधाधीमतां पातेश्चार्थालं कृताततः। भावनाभाव्य एषोऽपि शृंगारादिगणोमतः। तद्वोगीकृतिरुपेणाव्य
 प्यते सिद्धिमान्नर इति। अयमपि पक्षो न साधीयात्। प्रतीतिव्यक्तिरिक्तस्य भोगशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 उत्पत्तीनेगीकारे सस्य नित्यत्वप्रसंगात्। अभिव्यक्त्यनेगीकारे सस्यासत्त्वप्रसंगात्। उत्पत्तिव्यक्तिव्यतिरिक्तत
 यपक्षसद्भावे प्रमाणाभावादिप्रकाराभिनवगुणमते निर्दिष्टत्वात् सिद्धात्तयत्राहलोक इति। लोके कव्य
 नाघमतिरिक्तस्य तैप्रमदाकटाक्षमुजोह्वयेपनिर्वेदादिदिभिः कारणकार्यसहकारिजिनिर्लिंगभूतेः कृत्या
 यिनो लौकिकवित्तवृत्तिविशेषस्य रत्या विभावस्यानुमाने अभ्यासः पौनः पुन्येन परिशीलनं तेन पाटवं प्रज्ञा
 ति शयः तद्वतां सामाजिकानां वासनात्मतया स्थित इत्युपरिसंबंधः। अनेनैतद्धक्तं भवति लोके प्रमदादिभिः स्थापि

नमनुमिमाना एव अत्र शृंगारादिरसे अधिकारिणः न श्वेवियत्र स्वार्थदियो नाघमडुपांतर्गता अपि। एवं शृंगारिणश्च न
 शोतस्स इति। कावेनाघे बोक्ते लक्षणे तैरेव प्रमदादिभिरेव लौकिककारणात्त्वकार्यत्वसहकारित्वपरिहारेण लोकि
 ककारणाविशद्वाम्बलं परित्यज्येत्यर्थः। कारणादिशब्दव्यवहारलो
 भावे कथं व्यवहार्यत्वमिमांशं क्यविभावनानुभावनामभिव्यक्त्यापारवत्वेन लोकविलक्षणाविभावानुभावक्यभिवा
 रिशब्दव्यवहारमाह। विभावनादीति ननु विभावादीनां प्रतिनियतत्वेन किमसाधारणं नेत्याह। साधारण्येनेति तत्र हे
 नुः संबन्धीति। संबन्धीविशेषस्वीकारमभिनीपदर्शयति ममेवेतदिति तत्परिहारामभिनीयदर्शयति ममेवेतदित्या
 दिना। एवंविधैः प्रमदादिभिर्व्यक्तः सामाजिकानां चेदकाणां ह्यनुभवेन यावासना संस्कारः तदात्मतया स्थितः
 पूर्वमनभिव्यक्तत्वेन स्थित इत्यर्थः। एवंविधस्यायात्पादिकोभावः। शृंगारादिकोरस इति संबन्ध इत्युच्यते इति शेषः। क

का.टी.
३५

रशोरसइत्यपेक्षायामाह। प्रमात्रासाधारणतयागोचरीकृतः विषयीकृतः। ननु रसस्य नियतपुरुषनिष्ठत्वेन साधारणं
 कथमत आह। नियतप्रमात्रगतत्वेनेत्यादिना। विभावादयः साधारणोपायाः। तस्मात्पर्याप्तः। तस्मिन्तस्मिन्काले विभावाद्य
 नुभवकाले विमलिताया प्रतिनियतप्रमात्रतायां वशादुष्मिन्निष्ठितं स्फुरितः वेधांतरसंपर्कश्चून्य अपरे मितोभावः
 श्वित्रहन्नि विशेषो यस्य प्रमात्रुः तेन प्रमात्रासाधारणविभावनादी व्यापारवत्वात्। विभावादीनां साधारणं तद्वत्त्वात्
 मात्ररपि साधारणं तेन रसस्यापि साधारणमिति भावः। न केवलं रसस्य साधारणं पुक्तिसिद्धं किंतु सर्वानुभवसिद्ध
 मित्यभिप्रेत्य साधारण्येनेत्येतद्विशिनष्टि। सकलेति। विषयविषयाभेदभेदगर्भत्वात् प्रमात्रात्मभूतस्य रसस्यैक
 यं विषयीकारणं अत आह स्वाकार इति स्वाकारः प्रमात्राकारः यथाकारः प्रमात्रात्मात्मनमहं जानामीति ज्ञेयः
 रसतया गोचरीक्रियतेतद्वदित्यर्थः। अलौकिकसद्भावे प्रमाणमाह। वर्धमानतेति। चर्वणानंतरं कलेन तिष्ठति।

३५

तर्था अत एवाह विभावादिजीविनवधिरिति विभावादिव्यंजकाभावे व्यंग्यस्य रसस्याप्यभाव इत्यर्थः। अलौकिक
~~व्यंग्य~~ व्यंग्यव्यंजकवद्विभावादेः रसस्य भेदः किमिति न प्रतीयत इत्याह। पानकेति यथा गुडादिनिर्मिते पानके अ
 नेकरससद्भावेऽपि न पृथक्प्रतीतिस्तथेत्यर्थः। रसस्य लोकोत्तरकार्यत्वमाह। अलौकिकेति। तदेव दर्शयति पुर
 स्फुरन्वित्यादिना। सर्वांगीणमिति क्रियाविशेषणं। विभावाद्यन्वयव्यतिरिक्तेवलात्। रसस्योत्पत्तिरस्यनेत्याह।
 सचेति तत्र हेतुमाह विभावेति। निमित्तकारणानां दंडादीनां नाशे घटादेरिव रसस्याप्यवस्थानप्रसंग इत्यर्थः।
 अस्मत्तर्हि ज्ञाप्यः नेत्याह। नापीति अज्ञाततया स्थितो ज्ञाप्यो भवति। तिरसस्तनतथेत्यर्थः। कथं तर्हि प्रतीयत
 इत्यत आह। अपि चित्यादिना प्रदीपादिव्यजनीयलौकिकघटादिव्यंग्यविलक्षणत्वेन व्यंजितः आस्वादनी
 यः। ननु कारकज्ञापकव्यतिरिक्ते लभावदितदसंगतमित्याशंकात एवालौकिकत्वमुच्यते इति न किं विहय

का. टी. एणमित्याह। कारकेत्यादिना एवं तर्हि रसा उत्पद्यंत इति व्यवहारविरोध इत्याशंका भक्तो व्यवहार इत्याह। सर्वगान
 ३९ प्यतेत्यादि तर्हि रसः प्रतीयत इति व्यवहारविरोध इत्याशंका यमपि व्यवहारो भाक्त इत्याह। लौकिकेत्यादिना वि
 ४० लौणशब्दः प्रत्येक प्रत्येकमभिसंबध्यते लौकिकप्रसङ्गादिप्रमाणविलक्षणतां तादृश्यावबोधशालि मितयोगि
 ज्ञानविलक्षणं वेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगी संवेदनविलक्षणं यत्स्वसंवेद
 मंतद्रोवर इति उपवारात् प्रत्येयः ज्ञेयोऽप्यभिधीयतां। लौकिकेति विशेषणं न प्रत्यक्षादिप्रमाणगुणालंका
 रादिभिः। अयं ज्ञकं यत्पत्वेना लौकिकस्पर्शस्य वैलक्षण्येनैव। दौण्येमुक्तं। अवबुध्यते अनेन व्यवबोधः। प्रमाणं ता
 दृश्ये तद्वैत रूपेण व्यवबोधः तद्ग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः तेन शालि मितयोगि ज्ञानं योगस्य मितत्वं अद्वैताव
 २१ दौण्येनैव तादृश्यावबोधशालि मितनेन मितयोगि ज्ञानादस्य वैलक्षण्यमुक्तं। परमितेतरयोगिनः समुपजा

तत्र स माहाकार इत्यर्थः। तत्तत्तानं कीदृशं तत्तत् आत्ममात्रपर्यवसितं अतएव वेद्यस्य घटादेः संस्पर्शे निविषयीकरणेन
 इतं अनेन परिमितेतरयोगि ज्ञानादस्य विभावादि संभिन्नत्वात् वेद्यां तद्वदितस्पर्शस्य वैलक्षण्यमुक्तं। ननु तद्ग्राह
 कं निर्दिष्टं। ल्यकमेवास्त्वया व्यवहारो मुख्यः स्पष्टित आह। तत्र याहकमिति विभावादि विशिष्टज्ञानजनकत्वेन ननु
 निर्विकल्पकमित्यर्थः। अस्तु तत्तत्सविकल्पकं नेत्याह। नापीति। अलौकिकानंदमयस्य ब्रह्मस्वरूपस्पर्शस्य स्वयं
 प्रकाशत्वेन तद्ग्राहकं सविकल्पकमपि न भवतीति भावः। ननु रसस्य निर्विकल्पकसविकल्पकया ह्यत्वाभावेदतर
 निषेधस्येतरविधिनोत्तरीयकत्वादित्यायेन निर्विकल्पकया ह्यत्वे विरुद्धमापद्यते त आह। उभयाभावरूपस्य वे
 त्यादि अपाद्यमानसुभयात्मकत्वापि लोकोत्तरतां स्वयंप्रकाशरूपतामवगमयति। यदि कोटि इयमेव स्यात् विरोध
 स्तर्हि स्यात्। ननु तत्र तथा स्वयंप्रकाशरूपाया। तृतीयकोटेरंगीकारादिति भावः अथवा नकार्य इत्यादि नोत्तर

यदि विधि समन्वयाभावात् परिश्रुतिर्मात्रं शक्यं चेत्तदा इति सर्वथेति इति गद्यो हेतुः
 पृथग्विधिः न चैव विधकायस्योत्पत्तिरेव न संभवत्यप्याभावादित्याशंकायां तदुपायप्रतिपादकं उत्तरं प
 ॥ इति । अथ काव्यस्य शक्तिपदार्थमाह । शक्तिरिति । कवित्वस्य बीजप्रतिभा । तद्रूपः पूर्ववत्सनाविश
 ॥ कवित्वं बीजप्रतिभानमिति । ननु शक्तिरेव नास्ति । तत्संप्रापे प्रमाणं भावादित्याशंकायकार्यलिङ्गक
 ॥ यो विनोति । ननु शक्तिविनापि काव्यं उत्पद्यत इत्याशंका उत्पन्नमपि लोकोत्तरेत्याद्यकलस
 ॥ प्रसृतं चेति । निपुणातारख्यं । द्वितीयहेतुं व्याचष्टे । लोकश्चेति । लोकदश
 ॥ मन्त्रादुपचारात् लोकशब्देन लोकदशं गृह्यत इत्याह । स्थावरेति ॥ तत्र माचरणी । काव्यकरणं पद्यका
 ॥ अत्रादिदर्शयति । शास्त्राणामिति । छंदसः पिंगलोदिविरचिता तत्र अनुष्ठुबादिचतस्रसं देहनिरासः । व्याक
 ॥ नापि नीयादेः शब्दशुद्धिः । आदिशब्दादिति तीत्यादि । ततः नयापनयादिज्ञानेन अभिधानं नयापनया